

Suodnos dijakronije i sinkronije u gramatičkome opisu riječi u hrvatskome standardnom jeziku

Kuzmić, Boris

Source / Izvornik: **Pedeset godina hrvatskih odjeka - ishodišta i dosezi. Zbornik radova 50. seminara Zagrebačke slavističke škole, 2023, 50, 81 - 87**

Conference paper / Rad u zborniku

Publication status / Verzija rada: **Published version / Objavljena verzija rada (izdavačev PDF)**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://urn.nsk.hr/urn:nbn:hr:131:882548>

Rights / Prava: [In copyright](#)/[Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2024-08-08**

Sveučilište u Zagrebu
Filozofski fakultet
University of Zagreb
Faculty of Humanities
and Social Sciences

Repository / Repozitorij:

[ODRAZ - open repository of the University of Zagreb
Faculty of Humanities and Social Sciences](#)

Boris Kuzmić
Odsjek za kroatistiku
Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu

Suodnos dijakronije i sinkronije u gramatičkome opisu riječi u hrvatskome standardnom jeziku

U radu se izdvaja nekoliko činjenica iz povijesnoga pregleda razvoja hrvatskoga standardnog jezika (ikavski refleks *jata*, završno *-l* i *-g*, razlika između prve palatalizacije i jotacije, neprovođenje prve palatalizacije, palatalno *-r*, duga množina, palatalne i nepalatalne zamjeničke osnove, sročnost s brojevima *dva*, *oba*, *tri* i četiri, predikatni instrumental) koje nam pomažu da shvatimo ili bolje razumijemo suvremeno stanje u jeziku. Na odabranim primjerima propituje se odnos između hrvatskoga standardnog jezika (sinkronijskoga opisa jezika) i njegove povijesne gramatike (dijakronijskoga opisa jezika). Drugim riječima, postavlja se pitanje koliko uopće možemo razumjeti funkcioniranje jezika ako ne poznajemo njegov razvoj. U radu se na nizu primjera pokazuje kako je nemoguće shvatiti sinkronijski opis jezika bez poznavanja osnovnih činjenica iz njegova razvoja.

I.

Prije sedam godina, pišući rad za znanstveni skup povodom 140. obljetnice osnutka Odsjeka za kroatistiku na Filozofskome fakultetu Sveučilišta u Zagrebu, izdvojio sam nekoliko ključnih činjenica iz povijesnoga pregleda razvoja hrvatskoga standardnog jezika koje nam pomažu da shvatimo ili bolje razumijemo suvremeno stanje u jeziku (Kuzmić 2015: 137–147). Nadam se da sam uspio dokazati kako dijakronijsko jezikoslovlje, a pritom mislim na povijesnu gramatiku, pomaže razumijevanju hrvatskoga standardnog jezika. Ovdje bih završio započeto uvodeći neke nove jezične osobitosti na fonološkoj, morfološkoj, ali i sintaktičkoj razini. Nadam se da će sada stara tema postati cjelovitijom, zaokruženijom.

II.

Hrvatski jezik, uostalom kao i svi slavenski jezici, ima svoje specifičnosti pri odrazu (refleksu) praslavenskoga glasa *jata*. Poznato je da je najčešći odraz u hrvatskome standardnom jeziku, ijekavski u dugome slogu i jekavski u kratkome. No, ima slučajeve kada *jat* daje ikavski odraz, npr. *smijati se, grijati, sijati*. U navedenim primjerima ikavski odraz potvrđuje se ispred glasa *j*. Jednako tako *jat* se javlja s ikavskim odrazom ako je ispred završnoga *-l* koje se kasnije vokaliziralo u *-o*, a javlja se u glagolskome pridjevu radnom muškoga roda, npr. *smio, htio, volio, ponio, donio*. U našem jeziku ima poprilično iznimaka, pa tako one ni ovdje ne manjkaju. Primjerice, kod glagola *jesti* i *sjesti* glagolski pridjev radni u muškome rodu glasi *jeo, sjeo*. Valja primijetiti da se u prvom primjeru *jat* nalazi na početku riječi, što nije slučaj s ranijim primjerima, a u drugom slučaju zanimljivost je u tome što kod glagola *sjesti* infinitivna osnova sadržava *jat*, a prezentska ga nema, bar u starijem jeziku. U prezentskoj osnovi glagola *sjesti* nekada je bio prednji nosni samoglasnik koji se odrazio kao *e* (*ja sedu*), a je dolazi kasnije ujednačavanjem prema infinitivnoj osnovi (*ja sjednem*).

Imenice muškoga i ženskoga roda koje završavaju na *-o*, npr. *čavao, kotao, pijetao, posao, smisao, misao* u tzv. kosim padežima imaju *-l*, npr. G *čavla, kotla, pijetla, posla, smisla, misli*, DL *čavlu, kotlu, pijetlu, poslu, smislu, misli* itd. Postavlja se pitanje zašto se u kosim padežima izlučuje *-l*? Odgovor je vrlo kratak i jasan: u navedenim primjerima na mjestu završnoga samoglasnika stajao je glas *l*, a ispred njega nekadašnji poluglas (*schwa*). Završno *-l* vokaliziralo se u *-o*, *schwa* se odrazilo u *a*, a u kosim je padežima ispalo. Nominativ i akuzativ prevladali su staro stanje, ali u kosim padežima sačuvana je veća starina, pa tako i trag nekadašnjega stanja.

Istu pojavu, samo s drukčijim fonološkim inventarom, pronalazimo u primjeru *mozak*. U kosim padežima javlja se *g*, npr. G *mozga*, DVL *mozgu*, I *mozgom*. Zašto u kosim padežima nemamo sljedeću morfološku situaciju: *moska, mosku, moskom*? Opet ponavljam, zato što se u kosim padežima čuva staro jezično stanje, a to je ono sa suglasnikom *g*. U nominativu i akuzativu sekundarno *schwa* vokaliziralo se u *a*, a završno *g* obezvučilo se u *k*. Da do toga nije došlo, danas bismo u hrvatskome standardnom jeziku imali lik *mozag*.

Učenici u osnovnim školama često griješe u procjeni je li riječ o prvoj palatalizaciji ili jotaciji u primjerima kao što su *skačem, dođem, pišem, plačem, možeš* i sl. Obično se kaže da je razlika između prve palatalizacije i jotacije razvidna u 3. l. množine prezenta. Ako je u tom licu jotirana osnova, riječ je o jotaciji, a ako nije, radi se o prvoj palatalizaciji. Sukladno tom zaključku, primjeri kao što su *rečem, pečem, možeš* i slično, provode prvu palatalizaciju jer likovi u 3. l. mn. glase *reku, peku, mogu*. Jednako tako, primjeri kao što su *pišem, plačem, dođem* provode jotaciju jer likovi u 3. l. mn. glase *pišu, plaču, dođu*. Za

povijesnu gramatiku razlika između jotacije i prve palatalizacije vidljiva je već u 1. l. jd., npr. *ja plaču, ja pišu, ja skaču* (jotacija), *ja mogu, ja reku, ja peku* (prva palatalizacija). To su sve starija stanja riječi koje još nisu dobile, osim glagola *moći*, analoški oblik s palatalnom osnovom prema drugim licima jednine i množine.

Netko se može zapitati zašto u primjerima za A mn. imenica m. roda imamo oblike *junake, momke, oblake, podvige*, a za A mn. imenica ž. roda oblike *ruke, noge*, umjesto očekivanih palataliziranih *junače, momče, oblače, podviže, ruce, noze*. Riječ je o tome da se suglasnici *k, g, h* mogu ostvariti ispred prednjih samoglasnika, koji su se tamo našli kasnije, kad su palatalizacije već prestale djelovati. Navedeni oblici akuzativa pokazuju mlađe stanje (stariji su imali nastavak *-i* postao od *jerija*, koji nije poticao provođenje prve palatalizacije), nastalo ujednačavanjem prema palatalnim osnovama (A mn. *nože, muže*).

III.

Imenice m. roda koje završavaju na nepalatalnu osnovu u instrumentalu jednine dobivaju nastavak *-om*, a one s palatalnom osnovom nastavak *-em*, npr. *bratom, ormarom, klavirom, pjevačem, mišem, nosačem*. Ipak, neke imenice s osnovom na *-r-* mogu imati nastavke nepalatalne i palatalne sklonidbe, npr. *carom, gospodarom, vrtarom* // *carem, gospodarem, vrtarem*. Zašto je tomu tako? U navedenim primjerima nalazi se glas *r* koji je nekada bio palataliziran i uz njega je stajao palatalni nastavak *-em*. Kada se *r* depalatalizirao, uza nj je prionuo nepalatalni nastavak i otada u instrumentalu jednine imamo nastavačnu dvostrukost. Ta se dvostrukost nekada ostvarivala i u posvojnih pridjeva, npr. *zvonarev / zvonarov, volarev / volarov, kozarev / kozarov*, a to je stanje razvidno i u prezimenima izvedenima od navedenih posvojnih pridjeva, npr. *Zvonarević / Zvonarović, Volarević / Volarović* i dr.

Samo poznavatelji povijesne gramatike znaju zašto neke imenice m. roda imaju u množinskim padežima umetak *-ov-* ili *-ev-*, npr. *gradovi, planovi, mostovi, poslovi, plaštev, ključevi, miševi* i dr. To je svojina imenica bivše *u-*sklonidbe, koje su tijekom vremena prešle u glavnu sklonidbu, ali „su izvršile na nju znatan utjecaj time što su većina jednosložnih i neke dvosložne imenice muškoga roda dobile tzv. dugu množinu, proširivši osnovu umetkom (infiksom) *-ov-* iz *u-*osnova. Prema njemu palatalne su osnove dobile umetak *-ev-*“ (Barić i dr. 1990: 423).

Zašto današnja zamjenica *sav* nema nepalatalne nastavke u sklonidbi? Ta je zamjenica zadržala palatalne nastavke jer je završavala na palatalizirani suglasnik *s*, a glasila je *všsb* prije no što je došlo do premetanja suglasnika *v*. Obrnuto je pitanje: zašto današnje pokazne zamjenice *ovaj, taj, onaj* nemaju

palatalne nastavke u sklonidbi? One nekada nisu ni bile palatalne, nego nepalatalne i glasile su *ovb*, *tb*, *onb*. U „*tb* se poluglas vokalizirao jer je bio naglašen, a zatim je oblik *ta* dobio navezak *j* da bi se novonastali nominativni oblik muškoga roda razlikovao od nominativnog oblika ženskoga roda. Kako je zamjenička osnova bila *t*-, *-aj* je shvaćen kao nominativni nastavak, koji je analogijom dodan i zamjenicama *ov*, *on*“ (Barić i dr. 1990: 427).

IV.

Može li povijesna gramatika hrvatskoga jezika pomoći u razumijevanju kategorije broja i u svezi s time sročnosti s brojevima *dva*, *oba*, *tri* i *četiri*? Mislim da ovdje poznavanje jezične dijakronije može pomoći, ali i odmoći u tumačenju sinkronijskih pojava. Oni slavisti koji sve sinkronijske pojave tumače dijakronijskima, ma kako to moguće ili nemoguće bilo, dat će ruku u vatru da je riječ o dvojinskim oblicima i da se u hrvatskome jeziku na tome mjestu ne poštuje sročnost, nego je riječ o iznimci. Druga linija slavista zazire od dijakronije, premda je nekad ona važna, ne u smislu tumačenja jezičnih pojava, nego više kao pomoć u službi hrvatskoga standardnog jezika.

I dalje tvrdim da je nemoguće shvatiti sinkronijski opis jezika bez poznavanja osnovnih činjenica iz njegova razvoja, ali ne bismo smjeli sinkronijske pojave u suvremenim gramatikama tumačiti jezičnopovijesno. To nam se redovito događa upravo u opisu navedene kategorije. Primjerice, u jednoj od gramatika hrvatskoga standardnog jezika piše da „uz NAV brojeva *dva*, *oba*, *obadva*, *tri*, *četiri* imenica koja znači ono što se broji i njezin pridjev (ako ga ima) stoje u dualu (koji je u m. i sr. rodu jednak gen. jedn., a u ž. r. je isti kao nom. mn.), npr. *Ulicom trče dva dječaka. Tri su sela popaljena. Imam dvije zdrave ruke. Rijetko se zajedno nađu obje sestre.*“ (Barić i dr. 1990: 118). Mislim da nije dobro „miješati kruške i jabuke“ uvodeći u hrvatski standardni jezik dvojinu kao gramatičku kategoriju broja, koja nije bila stabilna ni u predstandardnom razdoblju hrvatskoga jezika. Sintagme poput *dva/oba/tri/četiri moja dobra brata* i *dvije/obje/tri/četiri moje dobre sestre* ne bih tumačio ostatcima dvojine, nego novim množinskim nastavkom *-a* za NAV imenskih riječi m. roda, isto kako je i prije tridesetak godina tvrdio hrvatski filolog Dalibor Brozović¹ u pripremi pretiska Jurišićeve jezičnopovijesne gramatike hrvatskoga jezika iz 1944. godine (Jurišić 1992: 212). Dakle, sintagmatski

¹ Brozović tzv. petnaesti padež podrazumijeva samo za zamjenice i pridjeve. Tako u sintagmatskome izrazu *ona dva stara prijatelja* pokazna zamjenica i pridjev stoje u tzv. petnaestom padežu, a imenica u genitivu jednine: „Nasuprot tomu, razvila se nova gramatička kategorija uz brojeve 2–4, koja za m. i sr. rod ima u određenome liku pridjevskih riječi nastavak *-ā*, nepoznat u bilo kojem padežu određene pridjevske deklinacije, tako da predstavlja petnaesti padežni oblik uz sedam padeža jednine i množine u deklinacijskom sustavu. U ostalim tipovima deklinacije nastavak za tu kategoriju podudara se s gen. jednine (m. i sr. rod) ili s nom. množine (ž. rod)“ (Jurišić 1992: 212).

izrazi s brojevima *dva, oba, tri* i *četiri* u NAV mn. za sva tri roda glase: *dva/oba/tri/četiri stola, kuće, sela*.

Za ž. rod vrijedi tumačenje da je riječ o NAV množine, a jednako tako isto pravilo mora vrijediti i za imenice m. i sr. roda. Nastavak *-a* je analoški, nastao prema NAV imenica sr. roda u množini (ne u dvojini jer bi izvorni, etimološki dvojinjski oblik glasio *seli/sele/selje*) ili prema NAV nekadašnje dvojine imenica m. roda. Taj novi nastavak za m. rod tipičan je samo za sintagmatske izraze s brojevima ili brojevnim kvantifikatorima, kako to neki gramatičari nazivaju, *dva, oba, tri* i *četiri*. U svim drugim slučajevima nastavci su *-i/-ovi/-evi* za N i V te *-e/-ove/-eve* za A mn. imenica m. roda. Imenice koje su kvantificirane brojevima *dva, oba, tri* i *četiri*, a muškog su roda, imaju sročnost poput zbirnih imenica tipa *braća, djeca, gospoda, vlastela*, koje se s obzirom na broj slažu kao imenice sr. roda u množini, npr. *dva grada su lijepa = djeca su dobra = gospoda su mlada = dva sela su lijepa*. Imenice koje su kvantificirane brojevima *dva, oba, tri* i *četiri*, a ženskoga su roda, s obzirom na broj slažu se kao imenice ž. roda u množini, npr. *kuće su lijepe, obale su pješčane*. Dakle, u hrvatskome standardnom jeziku ne bih sinkronijske pojave tumačio dijakronijski kako se dosad ponegdje radilo. U povijesnoj gramatici povjesničari jezika i dijalektolozi istu kategoriju redovito tumače dvojinjskim oblicima, iako je često u starim hrvatskim tekstovima dvojinjski oblik samo dvojinjski po nastavku, ali ne i po sadržaju, značenju. U svojim znanstvenim istraživanjima, baveći se kategorijom dvojine u čakavskim pravnim tekstovima, od srednjega vijeka do kraja 18. stoljeća, došao sam do vrijednih spoznaja da se u složenim glagolskim oblicima, npr. *dva vojnika su stigla, bi došla / dva vojnika su stigli, bi došli*, u istom kontekstu nalaze i množinski i dvojinjski oblici, počevši od srednjega vijeka, a poglavito od 16. stoljeća. Kolebanje između dvojinjskih i množinskih oblika u istome kontekstu, već od najstarijih čakavskih tekstova, govori u prilog tezi da dvojina kao gramatička kategorija broja nije bila stabilna, nego je poprimila značenje množine zadržavši stare nastavke čije tumačenje i danas buni slavističku javnost.

U našem starom jeziku, a to se sačuvalo i danas, postoje sintagmatski izrazi kao što su *postati profesorom, liječnikom, papom* i sl. Dijalektolozi su pozvaniji od mene reći je li predikatni instrumental u hrvatskome jeziku samo knjiška pojava ili se jednako tako zadržala u suvremenim hrvatskim govorima kao živa kategorija. Jezična nas baština upozorava da su navedeni izrazi bili nerijetki u staroj hrvatskoj književnosti. Naš najopsežniji povijesni rječnik štokavskoga narječja, tzv. *Akademijin rječnik*, u 11. svesku iz 1935., koji je uredio ugledni jezikoslovac Tomislav Maretić, navodi dosta potvrda za navedenu pojavu, npr. „*tada ćeš banom postati* (Faust Vrančić), *po smrti njegovoj posta papom* (Franjo Glavinić), *žena mu na putu kamenom posta, Hilarius papom rimskim posta* (Pavao Ritter Vitezović), *postavši čovikom trpjjet mloge nevolje* (Ivan Grličić), *redovnik ako papom postane* (Antun Kanižlić), *sebe nazva Ćirilom, kada postane redovnikom*

(Andrija Kačić Miošić), *kad kraljem postaneš, kako bi velikim misnikom mogao postati* (Emerik Pavić), *hotijuci ona uzvisiti se i božicom postati* (Vid Došen)“ (Rječnik 1935: 27–28).

To su sve odreda potvrde u štokavskih pisaca, ali i među starim kajkavskim piscima nailazimo na slične potvrde (Rječnik 2008: 57–58), npr. „1567... ovo vreme ja jesem v Rime doktorom postal, Bog človekom postal (Antun Vramec), *kči hercežicum posta* (Maria Magdalena Nadaždi).“ Također, u starijem jeziku nailazimo i na potvrde predikatnoga instrumentala uz glagol *biti*, npr. *neč veče bit robom* (Menčetić), *godišći djetom biše* (Vrančić), *anjela tad popom da bude hotiše* (Baraković), *zato ću ja robom bit tvojoj milosti, poslija bi papom* (Ančić), *dokle Bog bude Bogom* (Grličić), *prvi čačko bje gospodarom* (Kavanjin) ili glagol *imenovati*, npr. *imenova svijet dnem* (N. Ranjina), *porodi mu žena sina koga Benjaminom imenova* (Kačić Miošić), *ove bi knjige satirom imenovali* (M. A. Reljković). Navedeni primjeri nisu nastali iz težnje za stilskom izražajnošću u okvirima hrvatskoga standardnog jezika, nego, kako vidimo, svoju podlogu imaju u hrvatskoj jezičnoj starini (Rječnik 1880–1882: 348, Rječnik 1887–1891: 821).

Literatura

- Barić, Eugenija, Mijo Lončarić, Dragica Malić, Slavko Pavešić, Mirko Peti, Vesna Zečević i Marija Znika. 1990. *Gramatika hrvatskoga književnog jezika*. Zagreb: Školska knjiga.
- Jurišić, Blaž. 1992. *Nacrt hrvatske slovnice* (pretisak). Zagreb: Matica hrvatska.
- Kuzmić, Boris. 2015. Pomaže li povijesna gramatika razumijevanju hrvatskoga standardnog jezika? *Croatica* 59: 137–147.
- Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*. 1880–1882. Sv. I. A – češuļa. Ur. Đuro Daničić. Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti.
- Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*. 1887–1891. Sv. III. Đavo – isprekrajati. Ur. Pero Budmani. Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti.
- Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*. 1935. Sv. XI. Posmrtnik – perikladañe. Ur. Tomislav Maretić. Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti.
- Rječnik hrvatskoga kajkavskog književnog jezika*. 2008. Knj. IV. Sv. 11. Poniznomolen – prekogazļiv. Zagreb: Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti – Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje.

Correlation of diachrony and synchrony in the grammatical description of words in the Croatian standard language

Summary

The paper analyses several facts from the historical overview of the development of the Croatian standard language (Ikavian reflex of jat, final -l and -g, difference between the first palatalization and iotation, non-implementation of the first palatalization, palatal -r, long plural, palatal and non-palatal pronominal bases, congruence with numbers two, both, three and four, predicate instrumental) that help us understand or better understand the contemporary state of the language. Using selected examples, the paper questions the relationship between the Croatian standard language (synchronic description of the language) and its historical grammar (diachronic description of the language). In other words, the question arises as to how much we can even understand the functioning of language if we do not know its development. In the paper, a series of examples show how it is impossible to understand synchronicity description of the language without knowing the basic facts of its development.

Ključne riječi: povijesna gramatika, hrvatski standardni jezik

Key words: historical grammar, Croatian standard language